

ДОБА КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ

Ярослав ДЗІСЯК

Великий гетьман Костянтин Острозький: битва під Оршею 1514 р., її історіографія

Велике князівство Литовське, як на українських землях, так і загалом, набирає потуги після перемоги над ординцями у 1362 р. З другої половини XV ст. східний сусід – Московське царство, після звільнення від Золотої Орди та розкладу останньої, починає розширення територіальних меж, зокрема, і на захід. Це призводило до воєнних конфліктів Москви і Литви. Важливим аспектом східноєвропейської політики були напади татар на українські землі у складі Литовського князівства, обумовлені союзницькими відносинами з Московією. Більше того, остання формально залишалася васалом Кримського ханства.

Згасання удільної автономії Волинської і Київської земель не обірвало звичного для місцевих соціальних практик схилення перед князівським титулом. Його носії займають спорожніле місце колишніх удільних володарів – Свидригайла та Омельковичів [1, с. 158]. Адже аристократія Литовської держави складалася як з литовсько-руських, так і з безпосередньо руських родів, і князівських, і боярських [2, с. 51-52]. На кінець XV – поч. XVI ст. припадає перша хвиля господарської активності волинських можновладців. Вони розпочали інтенсивну закупівлю земель, освоєння та закладання міст із наступним надання їм Магдебурзького права. Відбулося перебирання реальної влади за правління Великого князя Олександра Казимировича (1492-1506 рр.), а більшою мірою – в час його наступника Зигмунта I (Жишмонта, Сигизмунда) (1507-1548 рр.). Що стосується Волині, яка в 1501 і 1509 роках одержала привілеї, там збереглося 30 княжих родів, які відігравали важливу роль у суспільно-політичному житті: пани-шляхта мали право брати участь в управлінні, полагоджувати земські справи і висилати делегатів. Найвизначніші були князі Заславські, Четвертинські, Ружинські, Порицькі на чолі з князями Острозькими. До княжат за рівнем багатства наближалися бояри. Княжата виходили на війну не під загальною хоругвою, а під власною і тому називалися «панамі хоруговоими». Зі своїх маєтків вони повинні були давати по одному озброєному воякові із 8 сільських господарств. Магнати давали близько $\frac{3}{4}$ від сього складу війська, яке виставляла Волинь. Найбільше магнатів було на Волині, в той час, як на Київщині і на Брацлавщині не було жодного хоругового роду [3, с. 347, 353].

У Східному Поділлі і на Волині намісниками, а пізніше – воєводами аж до початку 1600-х років стають князі Федір Четвертенський (1494-1498 рр.) і найбільш відомі та дієві Костянтин Іванович та Ілля Костянтинович Острозькі (1498-1539 рр.) [1, с. 159]. У праці Олега Однороженка «Українська руська еліта» вказано, що серед найпотужніших домів, які мали хоругове право, князі Острозькі вказані першими [4, с. 111].

Роки правління Великого князя Олександра Казимировича були важкі для українських земель через посилення татарських військових нападів. Кримський володар Менглі Гірей уклав мир з ханом Золотої Орди, і вони спільно руйнували Київщину, Поділля та Волинь, заходячи аж на Чернігівщину. Як зазначає сучасний історик Денис Журавльов: «У чорні для Литви роки зійшла яскрава зоря князя Костянтина Острозького (1460-1530 рр.) – старости брацлавського і вінницького, воєводи орокського, а з 1497 р. – Великого гетьмана Литовського» [2, с. 68]. Останній титул передбачав командування всіма військами Великого князівства Литовського, на час воєнних дій гетьман ставав заступником Великого князя і наділявся найширшими повноваженнями. Суміжним є термін Найвищого гетьмана, проте він зустрічається доволі рідко [4, с. 122]. Про вказаний термін Олена Русова зазначає, що важливим заходом литовського уряду за правління Великого князя Литовського Сигизмунда I, було запровадження, за польським взірцем, посади найвищого гетьмана. Загалом у літературі першість надається князю Костянтину Острозькому, проте за версією хронічки Биховця цей уряд (посаду) під час Волоської кампанії 1497 р. передав князю Петро Янович Монтигирдович, та науковці цю інформацію вважають сумнівною. Великий князь Сигизмунд I у серпні 1507 р. наказав війську «аби гетьману во всьому були послушні...». На той час посаду Великого гетьмана займав маршалок Станіслав Кішка. Але після повернення з московського полону, восени того ж року князь Острозький повернув собі попередньо наданий титул, і залишався на цій посаді до своєї смерті у 1530 р. [5, с. 190-191].

Як усі відомі полководці, князь Костянтин Острозький знав і гіркоту невдачі на полі бою. Так, у 1500 р. на берегах річки Ведрош у битві з московським військом князь був поранений і взятий у полон разом з майже всіма командувачами литовського війська, серед яких було багато українських і білоруських князів та бояр. Полоненого князя відвезли у Вологду і примушували до вступу на службу Москві. Більше того, Іван III помилював бранця, звільнивши від кайданів, подарував землі і два міста. Через 6 років князь висловив згоду прийняти московське підданство, за що був нагороджений саном боярина від нового правителя Василя

III. Князь Острозький намагався втекти, але тільки друга спроба восени 1507 р. виявилася успішною. Того ж року на батьківщині він знову взяв активну участь у війні Литви з Москвою. Звісно, московські літописці не могли пробачити руському князеві такого вчинку, називаючи «ворогом Божим» [2, с. 68-69]. У 1508 р. оновлений у посаді Великий гетьман ледь не відплатив московітам, які знову порушили мирний договір. Князь вирушив на чолі п'ятитисячного війська, але ворог, ухилившись від бою, відступив. Загалом кампанія 1507-1508 рр. не визначила переможця. «Вічний мир» тривав 4 роки.

Невдовзі після перемоги Великого гетьмана Острозького над кількісно більшим військом Криму, між Вишневецем і Лопушним (Лановецький район Тернопільської області) 5 квітня 1512 р. [6, с. 59], восени 1512 р. Московський князь Василій III, заручившись підтримкою Великого магістра тевтонського ордену Альбрехта Бранденбурзького та імператора Максиміліана I Габсбурга, розпочав черговий наступ на землі Великого князівства Литовського. Московські загоны спустошили білоруські землі, намагаючись водночас оволодіти Смоленськом, що їм вдалося через два роки.

Ще напередодні битви, 4 серпня 1514 р. відбулася важлива міжнародна подія – Австрійський цісар Максиміліан I запропонував московському цареві Василеві III забрати у Польщі частину руських земель. Московський монарх хотів поділити Польщу між Австрією, Тевтонським орденом (який у попередні століття не раз виходив на поле бою з ратниками Білокам'яної) і Москвою. Варто зазначити, що цісар Максиміліан II повторно висловив пропозицію (за однією з версій – як думку віленського двору), щоб Іван IV Грозний приєднав до своєї держави території сучасних України, Білорусі та Підляшшя [7, с. 88]. Як бачимо, плани трьох монархів одержали реалізацію майже через три століття.

Костянтин Острозький з невеликим загоном шляхти розбив московський полк під Оршею, на сьогодні, – районний центр Вітебської області, Білорусь. Проте, як виявилось, то була тільки репетиція перед великою битвою на тому ж місці. Військо, очолюване князем Острозьким, складалося з литовського феодального ополчення, зокрема, з «повітових корогов» з українських і білоруських земель, польського шляхетського ополчення, найманців з Лівонії, Німеччини, Угорщини – за тогочасними джерелами близько 30 тисяч людей [2, с. 69-70]. Можна зустріти альтернативний перелік війська, яке складалося із 30 тисяч українців та білорусів і 4 тисяч польських найманців, більшість яких була з Галичини. Перед генеральною битвою король Жигмонт (Сигизмунд) особисто прибув оглянути військо Великого гетьмана.

27 серпня 1514 р. за річкою Березиною відбулася перша сутичка з передовими московськими полками. Ворог відступив, теж не вдалося стримати війська князя на переправі через річку Бобр. Великий гетьман знищив ворожі застави і рушив на Оршу, за 4 милі від якої, на річці Кропивній стояло 80-тисячне московське військо на чолі з воєводою князем Іваном Челядіним [8].

6 вересня Великий гетьман підійшов до Дніпра у пошуках вдалого місця для переправи. Московити осадили всі переправи, що вдалося знайти їхній розвідці, але князь Острозький зумів знайти, непомічену ворогом. Кіннота пішла бродом, а піхота – на човнах і плотах. За переказами, московський воєвода, помітивши переправу, не поспішав атакувати, адже був певен у своїй перемозі, хотів розбити усе литовське військо. У ніч з 7 на 8 вересня усе військо Великого гетьмана переправилося на лівий берег Дніпра, проте загальна чисельність після переправи становила лише 25 тисяч. Та головна надія покладалася на гармати. На ранок 8 вересня першими наступ почали московити, вдаривши у центр війська, де знаходився і сам гетьман. Перша атака була легко відбита. Надалі ворог зробив спробу прорвати фланги і обійти гетьманське військо з тилу, але значного успіху не мали. До обіду тривали дрібні сутички. Московський князь сподівався таким чином виснажити кількісно менше литовське військо. Опівдні московське військо вдарило по всьому фронту, основний удар знову був спрямований у центр. Розпочалася кривава битва, у гущі якої був сам Великий гетьман Острозький. Невдовзі військо Великого князя почало відступати, з часом все швидше. Армія князя Челядіна кинулася услід, та раптом наскочили на одночасні залпи гармат. Хитрість Острозького вдалася – ворог, наздоганяючи відступаючих, потрапив у пастку і в паніці та у безсиллі бояри на чолі із князем Булгаковим, який керував наступом, не могли стримати і впорядкувати військо. Тим часом Великий гетьман перешикував військо і повів в атаку, її ворог вже не витримав. Становище могли врятувати запасні московські полки, але князь Челядін, побачивши втечу воїнів князя Булгакова, почав втікати із поля бою, а за ним і вцілілі полки. Тільки ніч зупинила повне знищення московського війська [8]. Дослідник Денис Журавльов подає дані про литовську кінноту, яка «вдаваною втечею навела росіян на гармати, внаслідок чого лівий фланг московського війська було притиснуто до болота і остаточно розгромлено». За литовськими даними втрати московитів становили 30 тисяч, а 300 воєвод і дворян потрапили у полон [2, с. 70]. За даними Сигізмунда, на полі битви залишилось 30 тисяч московських ратників з 80-тисячного війська. Командир військової

кампанії воєвода Челядін потрапив у полон, разом з ним – 46 воєвод, князів та бояр, близько півтори тисячі молодого дворянства і 8 тисяч ратників. 9 вересня Великий гетьман відправив полонених до Великого князя Литовського у Борисів. У Волинському короткому літописі та творі Михалона-литвина 8-тисяч подається як загальні втрати ворожого війська. Припускається, що цифри втрат, як і полонених, завищені. Цифрові дані розходяться, слід враховувати неточність підрахунків військових втрат розглядуваного періоду та дописування в актив переможців.

Проте точним є те, що ще ніколи до цього московське військо не зазнавало такої нищівної поразки. Ця фраза повториться майже через 150 років після битви під Конотопом. Але якщо остання є добре вивченою і висвітленою в українській історіографії, то битва 1514 р. – маловідома. Проте якщо перемога під Конотопом все ж не врятувала України (Великого князівства Руського) і самого гетьмана Виговського, то перемога над московською армією Великого гетьмана Острозького під Оршею стала певною межею, яка означила кінець довгого просування військ Московії на захід – на подальше загарбання українських земель. Однією з причин була відсутність на початку XVI ст. потужних ворогуючих політичних груп в українському суспільстві, що мало місце в час правління гетьмана Виговського.

Загалом не так багато науковців приділяють увагу литовській епосі історії України. У підручниках та посібниках з історії України немає ані найменшої згадки про масштабну битву 1514 р. Чи не найбільший авторитет української історії Михайло Грушевський дає лише мимовільну згадку, розглядаючи повстання проти Литви князя Михайла Глинського і військових баталій за Смоленськ: «Москві 1514 р. удалося дійсно здобути Смоленськ, і задержати в своїх руках, незважаючи на страшну катастрофу московського війська під Оршею, де побив його того ж року Костянтин Острозький [9, с. 290].

Концептуальне висвітлення битва під Оршею має у праці Олени Русової. Згаданий історик Денис Журавльов, приділивши значну увагу битві під Оршею у праці «Україна та Росія. Як брати горщики побили», виданій у 2009 р., не згадує про неї у книзі «Визначні битви та полководці української історії» 2013 р., хоча розглядає менш значні за кількістю залученого війська, втрат і здобутків битви князя Острозького. Означену тему можна знайти у популярній періодиці.

Перемога зробила Острозького національним героєм, зробила дуже, власне ще більш популярним у Русі та у Литві. У Вільно його зустрічали з великими почестями. Вміло організована Великим князем Литовським

Сигизмундом I (Старим) дипломатична гра, що проводилася на фоні відомостей про тріумф над московитами Великого гетьмана Острозького, розладнала союз Василя III з Тевтонським орденом і Священною Римською імперією.

Так, в епітафії А. Кальнофойського князя Костянтина Івановича іменували «Руським Сципіоном», папський легат у Польщі Пізоні у 1514 році писав: «Князь Костянтин може бути названий найкращим воєначальником нашого часу, він 33 роки ставав переможцем на полі бою... у бою він не поступається хоробрістю Ромулу». Польський хроніст XVI ст. Мацей Стрийковський називав гетьмана «другим Ганібалом, Пірром і Сципіоном руським і литовським... чоловіком святої пам'яті й надзвичайно прославленої діяльності» [2, с. 68]. У «Волинському короткому літописі» завершальна частина є панегіриком Великому князеві Костянтину Івановичу з нагоди його перемоги над військами Великого князівства Московського зазначено: «Пировани есте великим, храбрим лицерем славного города Родоса, котрии их своим мужеством многии замки християньскии от поганських рук впокоини чинять. ... За таковии вчинок не толко здешних великих столичних городов на них сидети достоин еси, але и самого Божьяго града Иерусалима достоин еси владати». Вшановуючи Острозького, літописець доволі відверто говорить про його амбіції сісти в стольному граді. Немає в літописі порівнянь князя Костянтина з київськими князями, проте є паралелі з персонажами Біблії та і героями стародавнього світу, античної Греції [10, с. 204-205]. У тому ж літописі вказано про «великоумного гетьмана», «витязі литовські своїм мужеством уподобілись храбрим македонянам» [5, с. 191].

Таким чином, перемога Великого гетьмана Острозького у вересні 1514 року, незаслужено забута в українській історіографії, справила істотний вплив на зміну міжнародної ситуації у Східній Європі, припинила подальшу окупацію Московією українських земель та військово-дипломатичну гру монархій центральноєвропейських країн, спрямовану на поділ Литви і Польщі, а відповідно й земель України-Русі.

Література

1. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2006. – 582 с.
2. Журавльов Д. Україна та Росія. Як брати горщики побили. – Харків: КСД, 2009. – 352 с.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 1. До середини XVII ст. – К.: Либідь, 2002. – 672 с.

**Великий гетьман Костянтин Острозький:
битва під Оришею 1514 р., її історіографія**

---

4. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. – К.: Темпора, 2013. – 422 с.
5. Русова О. В. Україна під татарами і Литвою. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – 320 с.
6. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. – Харків: КСД, 2013. – 416 с.
7. Петровський В. В., Радченко Л.О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі. – Харків: ВД «Школа», 2007. – 592 с.
8. Пост-поступ. – 2008. – №7.
9. Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах, 12 книгах. Том IV. – К.: Наукова думка, 1994. – 535 с.
10. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2006. – 494 с.